

**«ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΑΣ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΘΑ ΤΑ ΔΙΑΒΑΖΟΥΝ
ΜΕ ΤΗΝ ΙΔΙΑ ΣΥΓΚΙΝΗΣΙ ΚΑΙ ΖΕΣΙ». ΜΕΛΕΤΩΝΤΑΣ
ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ «Η ΠΟΛΙΣ», «ΤΡΩΕΣ» ΚΑΙ «ΤΕΙΧΗ»
ΤΟΥ Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗ**

Στέλλα Αλεξίου
Υποψήφια Διδάκτωρ Νεοελληνικής Φιλολογίας

*«Τα λόγια ποιός σε δίδαξε οπού στην μέση
ρίχνεις του κόσμου, και μας ενθουσιάζουν
και των παιδιών μας τα παιδιά θα τα διαβάζουν
με την ίδια συγκίνηση και ζέση».*
«Το Καλαμάρι» (1894)

Summary

This work has to do with the way in which a ‘written’ text can contribute in a positive way in a teenager’s – student’s (and later on adult’s) personal and social empowerment. Starting with three poems by Kavafis «The city» (1910), «Trojans», (1905) and «Walls» (1897), I will try to present the values and norms that are derived through these poems as these are expressed by the present bibliography. They undoubtedly can help in reinforcing the emotional and social education, and subsequently that of the humane education.

Λέξεις κλειδιά

Αφήγηση, τεχνικές δεξιότητες, συναισθηματική ενδυνάμωση, διάλογος, κοινωνικός αποκλεισμός.

0. Εισαγωγή

Με τους στίχους από το αποκηρυγμένο «Καλαμάρι», στους οποίους ο αλεξανδρινός εξάγει τον ανθρωπιστικό ρόλο του ποιητή, θέλησα να αρχίσω την εργασία αυτή η οποία εμπίπτει στον κύκλο της «κοινωνικής παιδαγωγικής» και αφορά στη συναισθηματική ενδυνάμωση του παιδιού. Για τη σημασία της ελληνικής ποίησης έγραψε ο ίδιος, στο προγενέστερο άρθρο του, «Οι Βυζαντινοί ποιηταί» (1892):

«Ευμενής τις μοίρα επροίκισε την φυλήν μας διά του θείου δώρου της ποιήσεως. Η ευρεία και ανθοστεφής χώρα των στίχων είναι ως πατρίς του πνεύματός μας. Οφείλομεν οι Έλληνες να μελετώμεν την ποιήσίν μας επισταμένως – την ποιήσιν πάσης εποχής του εθνικού μας βίου. Εν αυτή θα εύρωμεν την μεγαλοφυΐαν του γένους μας, και όλην την τρυφερότητα, και όλους τους τιμιωτέρους παλμούς της καρδιάς του ελληνισμού». (Τα Πεζά 2003:63).

Στη συνανάγνωση των τριών καβαφικών ποιημάτων «Η Πόλις» (1910), «Τρώες» (1905) και «Τείχη» (1897), τα οποία μελέτησα διεξοδικά την περίοδο αυτή, για τις ανάγκες της διδακτορικής μου διατριβής, διαπίστωσα ότι υπάρχουν αρκετές συγκλίσεις όσον αφορά τις αξίες και τις νόρμες οι οποίες μπορούν να βοηθήσουν στην ενίσχυση της συναισθηματικής και κοινωνικής εκπαίδευσης¹ και κατ' επέκταση της ανθρωπιστικής παιδείας.

Είναι κοινώς αποδεκτό πως η οικονομική κρίση, η οποία ταλαιπωρεί εδώ και χρόνια τις περισσότερες χώρες της ευρωζώνης, δεν έχει ανεπηρέαστο κανέναν τομέα της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένου και αυτού της εκπαίδευσης.² Η ποίηση αποτέλεσε τη βάση της εργασίας μου για την προώθηση κάποιων ιδεών οι οποίες μπορούν, να αποτελέσουν ναυαγοσωστική επέμβαση της δράσης του εκπαιδευτικού, όσον αφορά τις ψυχολογικές – συναισθηματικές δυσκολίες που αντιμετωπίζουν σήμερα τα παιδιά στις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες επιβίωσης (προβλήματα συμπεριφοράς, σκέψης, αντίληψης, αυτοπεποίθησης, πρωτοβουλίας κ. α).³ Ο Σεφέρης έγραψε πως:

«τα ποιήματα του Καβάφη δείχνουν τη συγκίνηση που θα είχαμε από ένα άγαλμα που δεν είναι πια εκεί που ήταν εκεί, το είδαμε, και τώρα το έχουν μετατοπίσει. Αλλά δείχνουν τη συγκίνηση.» (Σεφέρης, 1974: 348-349).

Πάνω σ' αυτήν τη διαπίστωση του Σεφέρη, όπως έχει υποστηριχθεί από τον Βαγενά (1979), η γλώσσα του Καβάφη μεταδίδει, την ποιητική συγκίνηση έμμεσα, μέσω της σκέψης. Αυτό το στοιχείο της νοητικής και συναισθηματικής διέγερσης είναι που οφείλουν να προάγουν οι εκπαιδευτικοί για να καλλιεργήσουν μέσα από έναν παραγωγικό διάλογο στην τάξη τη σκέψη και την αντίληψη των μαθητών τους στα διάφορα προβλήματα, αφού οι μαθητές της μεγαλύτερης ηλικίας είναι σε θέση να γνωρίζουν και να λαμβάνουν θέση στα διάφορα κοινωνικά θέματα, διαμορφώνοντας την προσωπικότητά τους, η οποία θα αντικατοπτρίζει μετέπειτα το κοινωνικό σύνολο στο οποίο θα βιώσουν ως ενήλικες.

1. Περί αφηγήσεως - αναγνώσεως

Γνωρίζοντας, πως η αγάπη του παιδιού για το βιβλίο δεν είναι έμφυτη διαδικασία ούτε μεταδίδεται κληρονομικά, αλλά για να εμπλακεί ο μαθητής στην ανάγνωση, θα πρέπει το ίδιο το κείμενο να προκαλέσει τη φαντασία του έτσι ώστε να ταυτιστεί με τους ήρωες (Τσιλιμένη, 2013:17), η τεχνική της αφήγησης αποτελεί δύσκολο εγχείρημα για τους εκπαιδευτικούς οι οποίοι διδάσκουν ποίηση. Ένας επαρκώς καταρτισμένος αφηγητής, πρέπει να γνωρίζει ότι παρόλο που η διαδικασία της αφήγησης είναι τέχνη αυθόρμητη και εξελισσόμενη εν τούτοις απαιτεί ακεραιότητα, σκέψη, φροντίδα, χρόνο, γνώσεις και την ανάλογη προετοιμασία (Elizabeth Nesbitt στο Greene 1996:78). Στη μαθησιακή διαδικασία σημαντικό ρόλο καταλαμβάνει ο εκπαιδευτικός, ο οποίος καλείται να οικειοποιηθεί διάφορους ρόλους.⁴ Κατά τη διδασκαλία της ποίησης (αφηγητής – εκπαιδευτικός) πρέπει να κάνει περισσότερο δημιουργική τη φαντασία των μαθητών του, τα συναισθήματα των οποίων θα εκφράζονται επαρκέστερα έτσι ώστε να δώσουν μορφή στην πραγματικότητά τους.

Τον τεράστιο κύκλο της «ανάγνωσης» πραγματεύτηκε διεξοδικά ο Δ. Ν. Μαρωνίτης στις δύο θεμελιώδεις εργασίες του: «Παρανάγνωση, ανάγνωση, φιλολογική ανάγνωση ενός ποιήματος» (1978) και «Τα όρια της ανάγνωσης» (1984). Είναι καλό να αναλυθούν εδώ ορισμένοι όροι οι οποίοι προτείνονται από τον Μαρωνίτη και που θα μας βοηθήσουν να ξεκλειδώσουμε στη συνέχεια τα υπό εξέταση ποιήματα. Τον όρο «ανάγνωση» τον χρησιμοποιεί με τους συμπληρωματικούς όρους «ανάλυση» και «ερμηνεία». Ανάγνωση σημαίνει αναγνώριση (1978) την οποία διακρίνει σε δύο βασικές σημασίες «εξωτερική» και «εσωτερική» (1984), την εκφορά του ποιήματος και την αναγνώριση – αναγνωρισμό αντίστοιχα. Αναγνώριση σημαίνει ότι το ποίημα δεν είναι κάτι άγνωστο, αλλά η ίδια η γλώσσα που προσφέρεται στον αναγνώστη ως «εξοικείωση» (1984:67, 1978:150). Ανάλυση είναι η πράξη η οποία πραγματοποιείται όταν έχοντας το κείμενο μπορεί να αναλυθεί στα συστατικά του μέρη και η ερμηνεία περιστρέφεται γύρω από τη διάκριση του γραμματικού φαινομένου και της βαθύτερης κρυφής έννοιας και λειτουργίας του μέσα στο ποίημα (1978:149).

Η ανάγνωση της ποίησης προϋποθέτει, όπως το υπογραμμίζει ο Μαρωνίτης, μια ειδική σχέση του αναγνώστη «με την κοινή γλώσσα και την υποκείμενή της πραγματικότητα» (1978:150). Ο ρόλος του εκπαιδευτικού είναι καθοριστικός γιατί ο τρόπος πρόσληψης των διδαχθέντων ποιημάτων διαφέρει από μαθητή σε μαθητή. Σε συνάρτηση του θέματος αυτού καταπιάνεται η «θεωρία της πρόσληψης», η οποία υποστηρίζει πως στην ιστορία της λογοτεχνίας μετέχουν τρεις παράγοντες: ο συγγραφέας, το έργο και το κοινό. Η πρόσληψη συνδέεται ως αισθητικός όρος με την ενεργητική σημασία βάση της οποίας το ενδιαφέρον κινείται στον τρόπο με τον οποίον ο παραλήπτης χρησιμοποιεί το έργο που του προσφέρθηκε (Jaub, H. R (1970), *Literaturgeschichte als Provokation*, Φραγκφούρτη, Suhrkamp, χρησιμοποιώ την ελληνική έκδοση: *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, εισαγ., μτφ., επιμ.

Μίλτος Πεχλιβάνος, Εστία, 1995:93). Πάνω σ' αυτή τη θέση, στη δική μας περίπτωση, έχουμε τον ποιητή Καβάφη, τα ποιήματα, το κοινό – μαθητές (δέκτης), καθώς και τον εκπαιδευτικό ο οποίος συμμετέχει ενεργά στη διδασκαλία (πομπός).

Εστιάζοντας στο θέμα της «διδασχής», ο Γιώργος Κεχαγιόγλου στο άρθρο του, «Κ. Π. Καβάφη, «Θερμοπύλες»: σύντομο αναγνωστικό σχόλιο» εύστοχα αποσαφηνίζει τη θέση του διδάσκοντα φιλόλογου, τονίζοντας πως «όταν η στέρεη λογική του ποιητή είναι απτή, η λογική του φιλόλογου καλό είναι να ασκείται απλώς αναλύοντας, εμπλουτίζοντας και αξιοποιώντας τη λογική του ποιητή» (1983:649), αποφεύγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο παρερμηνείες και αχρείαστα σε αρκετές περιπτώσεις σχόλια.⁵ Ο καλός φιλόλογος πρέπει να είναι προσεκτικός και εντατικός αναγνώστης του οποίου η συμπαθητική εμπλοκή στην ποιητική γλώσσα θα δημιουργήσει μια άλλη μορφή ανάγνωσης της ποίησης, η οποία χαρακτηρίζεται ως «φιλολογική» (Μαρωνίτης 1978:151), μιας βαθύτερης σχέσης από την απλή ανάγνωση. Η «φιλολογική ανάγνωση» παραπληρωματική έννοια κατά την άποψή μου των τριών παραγόντων που συναποτελούν τη θεωρία της πρόσληψης (συγγραφέας, έργο, κοινό – φιλόλογος αναγνώστης) πρέπει να ασκείται με πάθος και να εστιάζεται στην αντικειμενική προσέγγιση κάθε λογοτεχνικού έργου – ποιημάτων και στην ορθή παροχή μηνυμάτων προς στο εφηβικό κοινό.

Στο πιο κάτω σχήμα συγκεντρώνω πυραμιδικά τα στάδια της αφήγησης που θα μας βοηθήσουν στη μετέπειτα ανάλυση των τριών ποιημάτων που προτείνω:⁶

Τα τρία εξεταζόμενα «διδασκικά»⁷ ποιήματα «Η Πόλις», «Τείχη» και «Τρώες»⁸ τονίζουν τη δραματικότητα της ζωής. Τα ποιήματα αυτής της ομάδας, χαρακτηριστικά από τον Παπανούτσο «αυθεντικά» για τρεις κατ' εξοχήν λόγους: Κατ' αρχήν, λόγω του ότι είναι πηγαία, δεύτερον γιατί ο Καβάφης ευρίσκει και δουλεύει τα σύμβολα εκείνα που εμπεριέχουν τη διδασχία με επιτυχία και, τέλος, γιατί η μορφή τους «δεν είναι συμβεβηκός ως προς το περιεχόμενο, αλλά έχει οργανικά βλαστήσει από μέσα του, αποτελεί μέρος συστατικό και πρώτο της ουσίας του» (Παπανούτσος 1971:221). Η πολυτάραχη ζωή του, με το οικονομικό πλήγμα της οικογένειας και τα συνεπακόλουθα οικογενειακά πένθη,⁹ αποτελούν τεκμήρια πως η ζωή του επέβαλλε να αναμετρηθεί με δύσκολες καταστάσεις και το ήδη βιωμένο περιεχόμενο που υπήρχε στον ιδιωτικό του βίο αποτέλεσε τη μαγιά στα περισσότερα ποιήματά του. Ως καλλιτέχνης που δεν μπορεί να αντιγράψει ότι βλέπει μεταγράφει το συναίσθημα της μοναχικότητας με τους όρους του δικού του εκφραστικού μέσου αυτού της «ποίησης» (E. H. Gombrich, *Art and Illusion*, Princenton, Princenton University Press, 1960 (= ελλην. έκδοση E.X. Γκόμπριτς, *Τέχνη και Ψευδαίσθηση. Μελέτη για την ψυχολογία της εικαστικής αναπαράστασης*, μτφ. Ανδρέας Παππάς, Νεφέλη, 1995:53).

2. «Η Πόλις» (1910)

«Η Πόλις»

Είπες, «Θα πάγω σ' άλλη γη, θα πάγω σ' άλλη θάλασσα.

Μια πόλις άλλη θα βρεθεί καλλίτερη από αυτή.

Κάθε προσπάθεια μου μια καταδίκη είναι γραφτή,

κ' είν' η καρδιά μου – σαν νεκρός – θαμένη.

Ο νους μου ως πότε μες στον μαρασμόν αυτόν θα μένει.

Όπου το μάτι μου γυρίσω, όπου κι αν δω

ερείπια μαύρα της ζωής μου βλέπω εδώ,

που τόσα χρόνια πέρασα και ρήμαξα και χάλασα.»

Καινούριους τόπους δεν θα βρεις, δεν θα 'βρεις άλλες θάλασσες.

Η πόλις θα σε ακολουθεί. Στους δρόμους θα γυρνάς

τους ίδιους. Και στες γειτονιές τες ίδιες θα γερνάς,

και μες στα ίδια σπίτια αυτά θα ασπρίζεις.

Πάντα στην πόλι αυτή θα φθάνεις. Για τα αλλού – μη ελπίζεις –

δεν έχει πλοίο για σε, δεν έχει οδό.

Έτσι που τη ζωή σου ρήμαξες εδώ

στην κώχη τούτη την μικρή, σ' όλη την γη την χάλασες.

Γράφτηκε για πρώτη φορά τον Αύγουστο του 1894 με τίτλο, «Πάλι στην ίδια Πόλι», κατατάχθηκε στη θεματική ενότητα «Φυλακαί» και δημοσιεύτηκε το 1910 με τίτλο «Η Πόλις» (Σαββίδης Α':1991). Ο Καβάφης με το να χρησιμοποιεί εδώ, το «διδασκτικό» δεύτερο πρόσωπο ενικού, θέλοντας να αποφυγεί το «δραματικό μονόλογο», απευθύνεται βεβαίως στον αναγνώστη του (Σαββίδης, 1987).

«Η Πόλις: ο άνθρωπος που ρήμαξε την ζωήν του εις μάτην θα προσπαθήσει να την ξαναζήσει καλύτερη, ηθικώτερη. Η πόλις, πόλις φανταστική, θα τον ακολουθήσει, θα τον προσπεράσει και θα τον περιμένει με τους ίδιους δρόμους και τες ίδιες συνοικίες. Ο ποιητής βεβαίως δεν αντιμετωπίζει γενικότητας εις το εν λόγω ποίημα αλλά μερικότητα, όπως άλλως συχνά πραγματεύεται θέματα μεμονωμένα ή εξαιρετικών περιπτώσεων.» (Λεχωνίτης 1977:24).

Πρέπει ωστόσο, να διευκρινιστεί, ότι παρόλο που το εν λόγω ποίημα εντάχθηκε στο φάκελο, «Φυλακαί», ο καβαφικός ήρωας δεν γεννιέται σαν τον Πλατωνικό μέσα στη φυλακή (Σαρεγιάννης, 1964). Ο Καβαφικός ήρωας γεννιέται όπως εύστοχα το παρατηρεί ο Σαρεγιάννης, «ελεύθερος μέσα σ' έναν κόσμο χωρίς κανένα χώρισμα, και αργότερα – μα πολύ αργότερα -, όταν πια θα αποκτήσει συνείδηση του έξω, φυλακίζεται» (Σαρεγιάννης ό. π.: 53).

Τη φυλακή στο ποίημα «Η Πόλις» την κτίζει ο ίδιος ο εαυτός του φανταστικού ήρωα (Σαρεγιάννης ό. π.) ο οποίος «είναι υπεύθυνος για την τύχη του ή ακόμη και για την πολιτεία του - και ιδιαίτερα για την αποτυχία του ως *homo politicus*» (Σαββίδης 1985:317). Το ποίημα «Η Πόλις» αναφέρεται σε κάθε άνθρωπο κάθε ηλικίας και ενώ περιγράφει μεν το συναίσθημα της απογοήτευσης μπορεί δε να βοηθήσει στην ενίσχυση της αυτογνωσίας και της αυτοεκτίμησης.

Η αυτογνωσία έχει μελετηθεί από τη γνωστικό – εξελικτική θεωρία, θέλοντας πειραματικά να αποδείξει όχι ποιές λύσεις προτείνουν τα παιδιά στα διάφορα διλήμματα, αλλά πώς σκέπτονται για να δώσουν τις απαντήσεις τους (Κακαβούλης 1997:192). Τα αποτελέσματα έδειξαν πως οι έφηβοι φθάνουν στο σημείο να νομίζουν ότι ο εαυτός τους δεν μπορεί να κατανοηθεί πλήρως, επειδή μερικές πλευρές της προσωπικότητας παραμένουν στο ασυνείδητο (Κακαβούλης, 1997). Στο εξελικτικό πρότυπο που προτείνει ο Selman παρουσιάζει την ανάπτυξη της γνώσης και της σκέψης του παιδιού για την έννοια του εαυτού, και σ' αυτό εδώ το σημείο έγκαιρα και η ψυχολογική ενδυνάμωση την οποία μπορεί να αποκτήσει ο έφηβος μέσα από την ανάγνωση ενός ποιήματος όπως το «Η Πόλις». Οι πλευρές της προσωπικότητας, οι οποίες παραμένουν, όπως πιστεύουν οι έφηβοι, στο «ασυνείδητο», μπορούν να κατανοηθούν εάν γνωρίζουν πως υπεύθυνοι για την εξέλιξη της ζωής τους είναι οι ίδιοι. Επιπροσθέτως, με βάση την ως άνω διαπίστωση, το αποτέλεσμα της αξιολόγησης που κάνει ένα πρόσωπο για τον εαυτό του δεν αφορά μόνο τη γνώμη

και την κρίση που σχηματίζει για τις ικανότητες και τις αδυναμίες του, αλλά και τις συναισθηματικές του αντιδράσεις στις πληροφορίες που λαμβάνει από την αξιολόγηση του (Κακαβούλης, 1997).

Μπορούμε τώρα να δούμε επιγραμματικά δύο παραδείγματα προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα παιδιά της εφηβικής ηλικίας, το αρνητικό συναίσθημα του φόβου από τη μια και τα θετικά συναισθήματα της αυτοεκτίμησης και της αυτογνωσίας από την άλλη. Στο συναίσθημα του φόβου θα εντάξω την σχολική αποτυχία (μάθηση) και στα συναισθήματα της αυτοεκτίμησης και της αυτογνωσίας τη σχέση του παιδιού με το υπόλοιπο περιβάλλον – φίλια. Πολλά παιδιά κυριεύονται από το φόβο της αποτυχίας σε μεγάλο βαθμό και αυτό έχει να κάνει με παράγοντες που το παιδί δεν ελέγχει. Τα οικογενειακά προβλήματα, (φυσική απώλεια κάποιου αγαπημένου προσώπου, διαζύγιο, μικρός χώρος επιβίωσης, φτώχεια) ίσως επηρεάζουν το παιδί σε τέτοιο βαθμό, ανεξάρτητα από τη θηλασίη του να μην έχει την ίδια επίδοση με ένα παιδί το οποίο ζει σ' ένα ήρεμο – μη προβληματικό οικογενειακό περιβάλλον. Αυτό που οφείλει ο παιδαγωγός είναι να πείσει το παιδί ότι μπορεί να οργανώσει σωστά ζωή του ξεπερνώντας τους φόβους και τις ανασφάλειες που μπορεί να διαισθάνεται, για παράδειγμα αν δεν έχει το έναν από τους δύο γονείς του κοντά του.

Επιπροσθέτως, οι φιλικές σχέσεις στην εφηβεία χαρακτηρίζονται «ευαίσθητες» λόγω του ότι τα περισσότερα παιδιά αυτής της ηλικίας δεν έχουν καλλιεργημένο το συναίσθημα της αυτοεκτίμησης και της αυτογνωσίας. Δεν μπορούν να επιλέξουν τους ανθρώπους που πραγματικά τους ταιριάζουν και, σε αρκετές περιπτώσεις, όταν ένα παιδί είναι συναισθηματικά ευάλωτο γίνεται θύμα εκμετάλλευσης. Οι έφηβοι επιλέγουν τους φίλους τους με βάση την προσωπικότητα, τα ενδιαφέροντα και τις ικανότητες των συνομηλίκων τους. Η φίλια είναι γι' αυτούς ένας αμοιβαίος δεσμός, στον οποίο υπάρχει αλληλοεκτίμηση, εμπιστοσύνη, εχεμύθεια, αγάπη και σε κάποιο βαθμό «αλληλεξάρτηση» (Κακαβούλης, 1997). Πέραν όμως της θετικής αντίληψης για τη φίλια υπάρχει και η ψυχολογικά αντίθετη εκδήλωση συναισθημάτων μεταξύ των ατόμων που λαμβάνει τη μορφή της απόρριψης, της αντίδρασης, της διαφωνίας και της σύγκρουσης (Κακαβούλης, ό.π.).

Συνεπώς, το ποίημα «Η Πόλις», μέσα μια ορθή φιλολογική ανάγνωση μπορεί να αγγίξει νοητικά και συναισθηματικά το άτομο, προσφέροντας λύσεις σε πολλά προβλήματα των εφήβων τα οποία απασχολούν καθημερινά μια φυσική και σχολική οικογένεια. Εδώ πιστεύω είναι που χρειάζονται «εκλεκτοί» παιδαγωγοί, οι οποίοι θα κρίνονται με πάθος για το αντικείμενο της εργασίας τους, έτσι ώστε ως καθοδηγητές και σύμβουλοι να μπορέσουν μέσα από την παροχή γνώσης να «διαβάσουν τις καρδιές των μαθητών τους».

Προχωρούμε τώρα στο επόμενο καθαφικό ποίημα «Τρώες»:

3. «Τρώες» (1905)

«Τρώες»

Είν' η προσπάθειες μας, των συφοριασμένων,

είν' η προσπάθειες μας σαν των Τρώων.

Κομάτι κατορθώνουμε, κομάτι

παίρνουμ' επάνω μας, κι αρχίζουμε

να 'χουμε θάρρος και καλές ελπίδες.

Μα πάντα κάτι βγαίνει και μας σταματά.

Ο Αχιλλεύς στην τάφρον εμπροστά μας

βγαίνει και με φωνές μεγάλες μας τρομάζει. –

Είν' η προσπαθειές μας σαν των Τρώων.

Θαρρούμε πως με απόφασι και τόλμη

θ' αλλάξουμε της τύχης την καταφορά,

κ' έξω στεκόμεθα ν' αγωνισθούμε.

Αλλ' όταν η μεγάλη κρίσις έλθει,

η τόλμη κ' η απόφασίς μας χάνονται,

ταράττεται η ψυχή μας, παραλύει,

κι ολόγυρα απ' τα τείχη τρέχουμε

ζητώντας να γλυτώσουμε με την φυγή.

Όμως η πτώσις μας είναι βεβαία. Επάνω,

στα τείχη, άρχισεν ήδη ο θρήνος.

Των ημερών μας αναμνήσεις κλαιν κ' αισθήματα.

Πικρά για μας ο Πρίαμος κ' η Εκάβη κλαίνε.

Δημοσιευμένο στα 1905 αποτελεί ελεύθερη απόδοση του ομηρικού κειμένου με τον πληθυντικό των στ. 14 κ. έ. να μην αναφέρεται τόσο στη φυγή όλων των Τρώων όσο του Έκτορα («η μεγάλη κρίσις», στ. 13, είναι η μονομαχία με τον Αχιλλέα) που τρέχει στο τείχος υπό Τρώων (Pontani 1991:52). Σκηνοθετικά υπάρχει ο χορός των συφοριασμένων αποτυχημένων, ο οποίος «κατέχει τη συνείδηση της ματαιότητας» (Παναγιωτόπουλος 1989:188), προσπαθεί ωστόσο σε μια «ψυχολογική ανίχνευση» για να βρεθούν τα βαθύτερα αίτια της συμφοράς¹⁰ (Παπανούτσος 1971:160). Το αποτέλεσμα ωστόσο έχει ήδη κριθεί, «όμως η πτώσις μας είναι βεβαία». Διακατέχει

το ποίημα αυτό μια εμφανή ειρωνεία όπως και σε άλλα καβαφικά ποιήματα η οποία χαρακτηρίστηκε από τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο «πικρή». Ο Καβάφης, χρησιμοποιεί εδώ, σ' αντίθεση με το «Η Πόλις» (δεύτερο πρόσωπο ενικού) και «Τείχη», (α' πρόσωπο ενικού), το α' πληθυντικό πρόσωπο τονίζοντας το «δράμα» όχι ενός ατόμου αλλά ενός κοινωνικού συνόλου. Το θέμα του ποιήματος, προσφέρεται αφ' ενός για την αφήγηση της λόγιας πηγής από την Ιλιάδα αλλά και για συζήτηση του πανάρχαιου σχήματος ύβρις – νέμεσις – τίσις. Μάταια θεωρεί ο καβαφικός χορός ότι με το να συνεχίσει τις προσπάθειες θα απαλλαγεί από τα δεινά που πρόκειται να αντιμετωπίσει. Ο θρήνος, το μοιρολόι που παραπέμπει στο θάνατο, έχει ήδη αρχίσει.

Λόγω της κοινωνικής του διάστασης το εν λόγω ποίημα μπορεί να αποτελέσει γέφυρα επικοινωνίας για ένα παραγωγικό διάλογο στην τάξη και στην ενδυνάμωση της κοινωνικής επάρκειας του έφηβου μαθητή (social competence)¹¹ η οποία σχετίζεται με τη διατήρηση των ορθών διαπροσωπικών σχέσεων (Fabes et.al., 1999, Χατζηχρήστου, Πολυχρόνη, Μπεξεβέγκη & Μυλωνά, 2007, Welsh & Bierman, 2001 στο Χατζηχρήστου 2011). Σε διαγωνισμό του Ιδρύματος Προώθησης Έρευνας Κύπρου, «Μαθητές στην Έρευνα – Μέρα 2012 – 2013», στον οποίο συμμετείχα ως επιβλέπουσα ερευνήτρια του Γυμνασίου Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Γ' Πλατύ Αγλαντζιάς – Λευκωσίας, με θέμα «πώς η οικονομική κρίση επηρεάζει τη ζωή των μαθητών», σε δείγμα 65 μαθητών και μαθητριών, το 63% απάντησε ότι ανησυχεί για το μέλλον του ενώ μόνο το 37% δήλωσε ότι δεν ανησυχεί. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει το γεγονός ότι τα παιδιά, παρόλο το νεαρό της ηλικίας τους, δεν μένουν ανεπηρέαστα από τα κοινωνικά θέματα – προβλήματα και παρακολουθούν τις εξελίξεις εξίσου αγωνιωδώς όσο και οι ενήλικες. Η οικονομική κρίση η οποία έπληξε τη χώρα μας – πιο αισθητά από το 2011 και εξής, δημιουργεί άγχος και ανασφάλεια στους έφηβους οι οποίοι σε μια κρίσιμη περίοδο της ζωής τους έχουν να αντιμετωπίσουν σοβαρά προβλήματα, όπως την ανεργία των γονιών τους ή και την μετανάστευση, την παύση από τις δραστηριότητές τους, μείωση στην ένδυση και υπόδηση τους και μείωση στο χαρτζιλίκι τους. Υπό αυτές τις συνθήκες αρκετοί θα προβούν σε πράξεις εγκληματικές, όπως κλοπές και διαρρήξεις, ειδικότερα όταν και οι δύο γονείς βρίσκονται στην ανεργία.

Διατρέχει το ποίημα αυτό το αίσθημα του φόβου του αρνητικού συναισθήματος που βιώνει ο άνθρωπος μπροστά στον κίνδυνο, είτε πραγματικό είτε αναμενόμενο. Ο φόβος μπορεί να αλλοιώσει τη λειτουργία των αισθήσεων, να αναστείλει τη σκέψη και να παραλύσει τα μέλη του σώματος, με συγγενή αισθήματα τη μοναξιά και τον αιφνιδιασμό (Κακαβούλης 1997: 173-174). Τα παιδιά στην «ευαίσθητη» ηλικία της εφηβείας, λόγω του ότι δεν διαθέτουν την απαιτούμενη εμπειρία, είναι φυσικό να μην μπορούν να χειριστούν τις διάφορες καταστάσεις που αντιμετωπίζουν και για τις οποίες, σε πολλές περιπτώσεις, δεν ευθύνονται τα ίδια γι' αυτές. Αυτό το οποίο απαιτείται είναι ο ενεργός ρόλος του παιδαγωγού – φιλόλογου για να μπορέσει να

κατακτήσει την σκέψη των μαθητών του και να δώσει στα παιδιά τα σωστά ερεθίσματα έτσι ώστε να μπορέσουν να χειριστούν τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα ίδια, συζητώντας επιπροσθέτως από κοινού προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει η κοινωνία στο σύνολο.

4. «Τείχη» (1897)

«Τείχη»

*Χωρίς περίσκεψιν, χωρίς λύπην, χωρίς αιδώ
μεγάλα κ' υψηλά τριγύρω μου έκτισαν τείχη.*

Και κάθομαι και απελπίζομαι τώρα εδώ.

Άλλο δεν σκέπτομαι: τον νουν μου τρώγει αυτή η τύχη,

διότι πράγματα πολλά έξω να κάμω είχαν.

Α όταν έκτιζαν τα τείχη πως να μην προσέξω.

Αλλά δεν άκουσα ποτέ κρότον κτιστών ή ήχον.

Ανεπαισθήτως μ' έκλεισαν από τον κόσμον έξω.

Βλέπουμε πως γίνεται μια προσπάθεια στα «Τείχη» να εξηγηθεί εκ πρώτης η κατάσταση εγκλεισμού, με τη μοναξιά του εγκλειστού υποκειμένου να παρουσιάζεται δραματικά (Πιερής 1992:153). Δεν κρύβεται πίσω από το υποκείμενο κάποια λόγια πηγή/ σύμβολο όπως συμβαίνει στο «Τρώες». Ο φανταστικός ήρωας, βιώνει μιαν αλλόκοτη ψυχολογική θερμοκρασία, το «*σύμπτωμα του αποκλεισμού*» (Δάλλας 1986:66), ο οποίος συνομιλεί δραματικά με τον ίδιο του τον εαυτό, κυριευμένος από το φόβο, τη μοναξιά, την απελπισία. Η ψυχολογία του ήρωα ερμηνεύει κατά τον Τσίρκα φαινόμενα και καταστάσεις της σύγχρονης με τον ποιητή πραγματικότητας, «*μερικές κοινωνικές σκληρότητες*» (Τσίρκας 1980:279). Είναι ακριβώς ότι βλέπουμε γύρω τους οι ξεπεσμένοι πρωτοκλασάτοι της Αλεξάνδρειας, κατάσταση η οποία επηρεάζει την οικονομική και κοινωνική τους θέση τη χρονιά που ο Καβάφης ασχολείται με το ποίημα αυτό (1896) (Τσίρκας ό.π).

Τα «Τείχη» προσφέρονται για έναν εποικοδομητικό διάλογο διδαχής. Γνωρίζοντας πως πάντοτε, σε οποιαδήποτε ομάδα – κοινωνία, θα υπάρχει η διάθεση του «αποκλεισμού», η συνειδητοποιημένη ανθρώπινη στάση μπορεί να αποτρέψει τον ήρωα από το να βιώσει όλα τα συμπτώματά της με το να μην «εθελουφλεί». Η ηθική αυτή στάση έρχεται ως απόσταγμα του ήδη βιωμένου ψυχικά αισθήματος που έζησε ο ήρωας. Παρόλο που το ογκώδες κατασκευάσμα χτίζεται κοντά του (*τριγύρω*)¹² και με τις δύο ισχυρές αισθήσεις της οράσεως από τη μια (*Α όταν έκτιζαν τα*

τείχη πως να μην προσέξω) και της ακοής από την άλλη (αλλά δεν άκουσα ποτέ κρότον κπιστών ή ήχον) να βρίσκονται εν ενεργεία, εν τούτοις παρέμεινε εκτός τειχών (ανεπαισθήτως μ' έκλεισαν από τον κόσμο έξω) με την εμφανή απελπισία να τον περιβάλλει (και κάθομαι και απελπίζομαι τώρα εδώ). Οι αισθήσεις τον προειδοποιούσαν για το γεγονός του αποκλεισμού, άρα είτε πρόκειται για έναν αποκλεισμό συνειδητό (διότι πράγματα πολλά έξω να κάμω είχαν) είτε η συμπεριφορά του ιδίου τον οδήγησαν στον αυτοεκλεισμό του.

5. Επίλογος

Συμπερασματικά, στα τρία «διδασκικά» καβαφικά ποιήματα που προτάθηκαν διακρίνεται μια γκάμα ανθρώπινων ψυχολογικών διαθέσεων,¹³ συναισθήματα που τοποθετούνται σ' έναν κύκλο «εγκλεισμού». Στο χέρι των «έξυπνων» και «προικισμένων» εκπαιδευτικών παραμένει ο χώρος για μπόλιασμα των ηθικών διδαγμάτων που απορρέουν απ' αυτά, έτσι ώστε οι μαθητές τους να μπορέσουν να οργανώσουν τη ζωή τους, σωστά και ηθικά για να τη χαρούν όσο πιο καλά μπορούν.¹⁴ Τελειώνω, με τα λόγια της Renata Lavagnini, από την Ομιλία της στη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών του Ιδρύματος Ωνάση με θέμα, «Η χρήση της ιστορίας στην ποίηση του Κωνσταντίνου Καβάφη», η οποία δόθηκε στις 16 Φεβρουαρίου 2011 (διαδικτυακά στο <http://vimeo.com/21508287>). Εξάισια συσχετίζει την τεχνολογική εξέλιξη με τη γοητεία της ποίησης, ειδικότερα αυτής του αλεξανδρινού Καβάφη, αυτολεξεί:

«λένε ότι τα μικρά παιδιά μαθαίνουν αμέσως τη χρήση του υπολογιστή και κινούνται άνετα στον ψηφιακό χώρο γιατί τα μέσα αυτά λειτουργούν με τρόπο που μιμείται τη λειτουργία του ανθρώπινου νου. Ίσως τα ποιήματα του Καβάφη έχουν και σήμερα τόση απήχηση και αποδοχή, αποδοχή τόσο μεγάλη γιατί λειτουργούν με τον τρόπο που λειτουργούν το μυαλό μας και τα συναισθήματά μας».

Σημειώσεις

1. Με τον όρο «συναισθήμα», εννοούμε την ψυχική κατάσταση, θετική ή αρνητική, που βιώνει ο άνθρωπος σε μια δεδομένη στιγμή ως αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης μεταξύ εξωτερικών ερεθισμάτων και αντίστοιχων αντιδράσεων του οργανισμού (Κακαβούλης 1997:93). Κοινωνική παιδαγωγική ορίζεται η μελέτη της κοινωνικής συμπεριφοράς των ανθρώπων ως ατόμων και ως μελών οργανωμένων ομάδων. Ο ειδικός ψυχο - κοινωνιολόγος, αναλόγως των περιστάσεων μπορεί να γίνει εμπυχωτής ομάδων-καθοδηγητής (Κρασανάκης, 1987). Στην περίπτωσή μας, στον κύκλο της κοινωνικής ψυχολογίας ανήκει η κοινωνική παιδαγωγική της οποίας τον ρόλο του καθοδηγητή, αναλαμβάνει ο εκπαιδευτικός, ρόλος που επεκτείνεται πέραν της διδασκαλίας, στο ανθρωπιστικό μέρος της εργασίας του. Ο παιδαγωγός ως λειτουργός της παιδείας και ως ειδικός ψυχο- κοινωνιολόγος οφείλει να γνωρίζει τα θετικά αισθήματα (στοργή, αγάπη, αποδοχή, φιλία, αλληλεγγύη, σεβασμό, κατανόηση, συμπάθεια, συμπόνια) και τα αρνητικά (ζήλια, θυμό, οργή, επιθετικότητα, εκδικητικότητα, αγανάκτηση, αποστροφή) μιας και σ' αυτά θα εργαστεί είτε για την καλλιέργειά τους (των θετικών) είτε για την προσπelaσή τους (των αρνητικών).

2. Αναφέρομαι εδώ ειδικά στα ελληνικά και κυπριακά δεδομένα ως προς την οικονομική πτυχή του θέματος, γιατί βιωματικά τα γνωρίζω επαρκέστερα. Συγκεκριμένα, όσον αφορά τη δημοσιονομική πλευρά της οικονομικής κρίσης, εμφανίζεται μια γενική αρνητική κατάσταση για παράδειγμα στις θέσεις εργασίας, στους μισθούς και την παραγωγή (Krugham, 2008:179) με έμμεσες επιπτώσεις στο παιδαγωγικό σύστημα. Περιγραφική ανάλυση της έκρυθμης οικονομικής κατάστασης σε σχέση με την παιδαγωγική, παρέθεσα σε ανακοίνωσή μου στο 12το Συνέδριο της Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου, τον Ιούνιο του 2012 (βλ. Αλεξίου, Σ., 2012).
3. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης όπως υποστηρίζεται από τους οικονομολόγους είναι αισθητές σε όλους τους τομείς της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Πασιαρδή (2010), το μεγαλύτερο πλήγμα με βάση τις στατιστικές φαίνεται στον τομέα εργασίας, στο κόστος ζωής και στους μισθούς. Επιπρόσθετα, ειδικά στην Κύπρο, το κόστος ζωής επηρεάστηκε, αφού ο πληθωρισμός δεν συνεπάγεται ομοιομορφία στην κατανάλωση των προϊόντων. Από το 2010 οι πραγματικοί μισθοί σταμάτησαν να αυξάνονται και ακολούθησαν πτωτική πορεία (Πασιαρδής, 2010) φθάνοντας στην κατάρρευση του τραπεζικού συστήματος της χώρας, τον Μάρτιο του 2013 με όλα τα συνεπακόλουθα που δημιούργησε η κατάσταση αυτή.
4. Για το θέμα οργάνωσης της σχολικής τάξης – προσωπικότητας και συμπεριφοράς του εκπαιδευτικού βλ. Μπασέτας, Κ. (2002) *Ψυχολογία της μάθησης: Βασικές αντιλήψεις – Θεωρίες – Παραδείγματα εφαρμογής* Εκδόσεις: Ατραπός καθώς και Ματσαγγούρας Η. (2003), *Η σχολική τάξη* χώρος* ομάδα* πειθαρχία* μέθοδος*. Στη μαθησιακή διαδικασία ο εκπαιδευτικός πρέπει να γνωρίζει τα «χαρακτηριστικά» της προσωπικότητας των μαθητών του, όπως περιγράφονται από τον Catell (βλ. Lawrence et' al 2001:327 κ. ε). Κατά τον Catell, τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: (α) στα χαρακτηριστικά των ικανοτήτων (ability traits) τα οποία, αντιστοιχούν στις δεξιότητες που επιτρέπουν στο άτομο να λειτουργεί αποτελεσματικά για παράδειγμα η ευφυΐα, τα χαρακτηριστικά της ιδιοσυγκρασίας (temperament traits) που αναφέρονται στη συναισθηματική ζωή του ανθρώπου και τους τρόπους συμπεριφοράς και τα δυναμικά χαρακτηριστικά (dynamic traits) τα οποία συνδέονται με τις προσπάθειες και τα κίνητρα στη ζωή του ανθρώπου και τα είδη των στόχων του. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται τα επιφανειακά (surface traits) και τα πηγαία χαρακτηριστικά (source traits) (Lawrence et' al 2001:327). Τα χαρακτηριστικά της πρώτης κατηγορίας δηλαδή των ικανοτήτων, της ιδιοσυγκρασίας και τα δυναμικά θεωρούνται πως καταλαμβάνουν τα κυριότερα σταθερά στοιχεία της προσωπικότητας.
5. Αναφέρομαι συγκεκριμένα στον εξεταζόμενο εδώ ποιητή, για τον οποίον το θέμα της «ομοφυλοφιλίας» καλλιεργήθηκε έντονα στα σχολεία (δημοτικής και δευτεροβάθμιας). Το θέμα του «αισθησιασμού» - «ερωτισμού» σε συνδυασμό με ατυχείς ερμηνείες της καβαφικής ποίησης είναι που οδηγούν αρκετές φορές στην προβολή μιας «ανήθικης» έως και «χυδαίας» αναπαράστασης του καβαφικού ποιητικού corpus ακόμη και διδασκαλίας. Για το θέμα έρωσ – ήθος, στην καβαφική ποίηση ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί τις εργασίες του Μ. Πιερί (βλ. Πιερί Μ. 1998-99, 2000, 2008), στη συνανάγνωση των οποίων αποσαφηνίζεται, η «ερωτική ηθική» της ποίησης Καβάφη μέσα από το δίπτυχο «Έρωσ – Εξουσία».
6. Για τη «δεσπόζουσα» θέση, της ποίησης και την ενθύμησή της, μεταφέρω απόσπασμα του Μιχάλη Πιερί, το οποίο τονίζει την αξία της καλλιτεχνικής δημιουργίας συυφασμένης με την ποιητική πως, «μόνο οι άμουςοι και απαιδευτοί νομίζουν ότι το νέο είναι απλώς το γύρισμα της πλάτης στο παλιό. Ότι το παρόν και το μέλλον δεν έχει ανάγκη το παρελθόν. Κι όμως το παρελθόν είναι το μόνο που υπάρχει. Το παρόν διαλύεται κάθε στιγμή, κάθε δέκατο του δευτερολέπτου γίνεται παρελθόν. Το μέλλον είναι ασώματο και άυλο. Το παρελθόν έχει υλική υπόσταση, γιατί είναι χώρος και χρόνος βιωμένος. Επενδυμένος με αισθήματα, χαρές και λύπες, ηδονή και στέρηση», (από το εισαγωγικό του σημείωμα στο Α' Μέρος του 14ου Πολιτιστικού Φεστιβάλ - Πανεπιστήμιο Κύπρου, 5 Μαΐου 2011).

7. Βλ. «Ο διδακτικός Καβάφης», στο Παπανούτσος (1971) Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός σ.121-122, Νικηφόρος Βρεττάκος «Το Δίδαγμα του Καβάφη», *Επιθεώρηση Τέχνης* σ. 649-651 καθώς και, Σαββίδης (1977), «Διαβάζοντας τρία «σχολικά» ποιήματα του Κ. Π. Καβάφη: «Φωνές», «Απολείπειν ο Θεός Αντώνιον», «Αλεξανδρινοί Βασιλείς» στο *Μικρά Καβαφικά*, τόμ. Α' (1985) (179-210), Πολίτης (2003), 227-235. Υπογραμμίζει ωστόσο ο Δημαράς πως στην περίπτωση του Καβάφη ο διδακτικός τόνος των ποιημάτων του είναι στενά συνδεδεμένος με ένα «συγκινημένο λυρικό» τόνο (Δημαράς 2000:602) στον οποίο, κατά την άποψή μου, βρίσκει ο μαθητής, αναγνώστης – ακροατής την ευαισθησία εκείνη που χρειάζεται έτσι ώστε να μπορέσει να ταυτιστεί ο ίδιος με πρόσωπα, καταστάσεις και φαινόμενα.
8. Παρόλο που στον κύκλο των κύριων διδακτικών ποιημάτων με υψηλό ποιητικό τόνο, ο Παπανούτσος τοποθετεί τα ποιήματα, «Τείχη», «Η Πόλις», το «Περιμένοντας τους Βαρβάρους», την «Ιθάκη», «Θερμοπύλες», το «Απολείπειν ο θεός Αντώνιον», η «Νόησις», το «Όταν Διεγείρονται», το «Έν Σπάρτη» παραλείποντας το «Τρώες», επέλεξε να το εντάξω στην εργασία μου, γιατί πρωτίστως ανήκουν στον κύκλο ποιημάτων «εγκλεισμού» - «Πολλοί είναι οι καβαφικοί ήρωες», αναφέρει ο Σαρεγιάννης (1964), «που ζουν και τριγυρίζουν μέσα σε τέτοια τέχνη: ενός στενάχωρου σπιτιού («Τα Παράθυρα»), μιας πόλης (οι «Τρώες», «Η Πόλις») ή ενός τάφου» - και γιατί καθιστά τον Καβάφη εξαιρετικά επίκαιρο: «Αλλ' όταν η μεγάλη κρίσις έλθει, η τόλμη κ' η απόφασίς μας χάνονται, ταράττεται η ψυχή μας, παραλύει...». Επιπροσθέτως, τα τρία αυτά ποιήματα «αποτελούν καρπό γόνιμου μπολιασμάτος» όπως σημειώνει ο Πιερής (1992:101), των διδαγμάτων που προσκόμισαν στο καβαφικό ποιητικό σώμα, τα δύο σημαντικά ευρωπαϊκά καλλιτεχνικά κινήματα, του παρανασισμού και του συμβολισμού μαζί με άλλα ποιήματα της ίδιας περιόδου όπως τα «Κεριά», «Τα παράθυρα», «Περιμένοντας τους Βαρβάρους» (Πιερής ό. π.).
9. Για βιογραφικά στοιχεία του ποιητή ο αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί τις σημαντικές εργασίες των: Περιδης, Μ. (1948), *Ο βίος και το έργο του Κωνσταντίνου Καβάφη*, Ίκαρος, Αθήνα. Liddell, R. (2002), *Καβάφης (Βιογραφία)*, μτφ. Δέσποινα Τσεκούρα, Ευσταθία Θωμά, Γκοβόστης, Αθήνα. Δασκαλόπουλος, Δ., Στασινοπούλου, Μ. (2002), *Ο βίος και το έργο του Κ. Π. Καβάφη*, Μεταίχμιο, Αθήνα και Πιερής Μ., (2003) «Βιογραφικό διάγραμμα», στο Μ. Πιερής (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη*, (επιλογή κριτικών κειμένων), Παν/κές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 3-12. Σημειώνω σχετικά με τα οικογενειακά πένθη ότι ο Καβάφης έχασε διαδοχικά τον πατέρα του (1870), τον αδελφό του Πέτρο (1891), την μητέρα του (1899), και τα αδελφά του Γεώργιο (1900), Αριστείδη (1902) και Αλέξανδρο (1905). Ο αδελφός του Παύλος πεθαίνει το 1920.
10. Στο όψιμο «Επικίνδυνα» (1911), υπάρχει επίσης η προσπάθεια για ψυχολογική ανίχνευση των αιτιών μιας «ανεπιθύμητης» όμως κατάστασης και όχι «συμφοράς». Ο ήρωας, δε φοβάται τις αδυναμίες του, ελπίζοντας, ως χριστιανίζω, πως στις «κρίσιμες στιγμές» «εγκαίρως θα ξαναβρεί το ασκητικόν, το αυστηρώς χριστιανικόν πνεύμα του» (Λεχωνίτης ό.π.:27). Σε κατάσταση «πάθους» ο Καβάφης επιτρέπει στον ήρωα του να επέμβει στην ψυχολογική κατάσταση που βιώνει με το να «ελπίζει». Αντιθέτως, σε διάπραξη «ύβρεως» το αποτέλεσμα έχει ήδη παρθεί πριν ο ήρωας προσπαθήσει να αλλάξει την ψυχολογική κατάσταση στην οποία βρίσκεται. Σημειώνω, πως η καβαφική ιδεολογία έχει κατασκευάσει τον ήρωα της σε μια «επιθυμητή» ψυχολογική κατάσταση στο επίσης όψιμο ποίημα «Ιθάκη» (1911). Όπως σχολιάζει ο Πιερής (1994), ο «ήρωας – έμπορος» περιέργος, φιλομαθής τύπος, ξέρει «όχι μόνο να ημά τις καλές πραγμάτειες» και τα «ηδονικά μυρωδικά» αλλά και να συναναστρέφεται τους «σπουδασμένους». Προσπαθεί να κατακτήσει την εκλεκτή ηδονή και την πραγματική γνώση «που προσφέρει η άνετη, απαλλαγμένη από ψυχώσεις και φοβίες περιπλάνηση σε τόπους «πρωτοϊωμένων» (Πιερής ό. π.).
11. Το θέμα της «κοινωνικής επάρκειας» και «ποίησης» θα πρέπει να διερευνηθεί σε ξεχωριστή εργασία. Όπως το παραμύθι στην προσχολική ηλικία μπορεί να δημιουργήσει τους επιθυμητούς δείκτες για προώθησή της, το ίδιο συμβαίνει και στα παιδιά μεγαλύτερη ηλικίας με την ποίηση.

Όσον αφορά τον ερευνητικό σχεδιασμό κατάλληλων παρεμβάσεων για την καλλιέργεια δεξιοτήτων ενδεικτικά αναφέρω τις σημαντικές μελέτες των McCabe & Altamura, 2011, Han, et. al., 2005, Kohler, Greteman & Raschke, 2007, Coplana, Schneiderb, Mathesona & Grahama, 2010.

12. Το επίρρημα «τριγύρω» θέτει σε λειτουργία και την τρίτη αίσθηση της αφής, επιβραδύνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη δραματική διάσταση του ποιήματος. Για το θέμα των ποιημάτων «αφής» βλ. Αραμπατζίδου Ε. (2000), «Καβαφικές συνάφειες του αισθητισμού. Συγχρονία και διαχρονία σε μια κοσμοπολίτικη αλεξανδρινή εκδοχή», στο Μ. Πιερής (επιμ.), *Η ποίηση του κράματος*, Παν/κές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 30-36. Οι ανθρώπινες αισθήσεις στην καβαφική ποίηση λαμβάνουν σημαντική θέση. Ας θυμηθούμε στο «Απολείπειν ο θεός Αντώνιον» (1911) τους χαρακτηριστικούς στίχους στους οποίους συμπλέκονται οι ισχυρές αισθήσεις της όρασης και ακοής: «Σαν έξαφνα, ώρα μεσάνυχτ', ακουσθεί άόρατος θίασος να περνά». Αναφορά στις αισθήσεις «όρασης» και «ακοής» στην καβαφική ποίηση, βλ. Δημηρούλης Δ. (1983), *Χάρτης* 5/6, σ. 583.
13. Σε ό,τι αφορά τη δύναμη της τύχης, η οποία συμβάλλει στην θετική ενδυνάμωση της ανθρώπινης προσωπικότητας, προτείνω την εξής αλληγορική διαπίστωση του Coelho (1996:92), πως «πρέπει να επωφελούμαστε από την τύχη όταν την έχουμε με το μέρος μας και να κάνουμε το παν για να τη βοηθήσουμε, όπως μας βοηθά κι εκείνη. Λέγεται Ευνοϊκή Αρχή. Η «τύχη του πρωτάρη».
14. Ευχαριστώ από εδώ την καλή μου φίλη Πέρσα Παπαδημητρίου, που είχε τη διάθεση να διαβάσει το κείμενό μου, παρόλη την καλοκαιρινή ζέστη της Κύπρου, καθώς και τη φιλόλογο των μαθητικών μου χρόνων Ελένη Δαμιανίδου για τα χρόνια που με ακούει.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- Αλεξίου, Σ. (2012) «Στάσεις και πεπτοιθήσεις Κυπρίων Εκπαιδευτικών στο θέμα της οικονομικής κρίσης. Μια ποιοτική προσέγγιση», 12το Παγκύπριο Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου: «Η κρίση και ο ρόλος της Παιδαγωγικής: Θεσμοί, Αξίες, Κοινωνίας», Λευκωσία 8-9 Ιουνίου 2012, Πρακτικά Συνεδρίου, 454 - 463. Διαδικτυακά: <http://www.pek.org.cy/Proceedings2012/syxronathemata.html>
- Αραμπατζίδου, Ε. (2000) Καβαφικές συνάφειες του αισθητισμού. Συγχρονία και διαχρονία σε μια κοσμοπολίτικη αλεξανδρινή εκδοχή, στο Μ. Πιερής (επιμ.), *Η ποίηση του κράματος*. Ηράκλειο: Παν/κές εκδόσεις Κρήτης, 30-36.
- Βαγενάς, Ν. (1979) *Ο ποιητής και ο χορευτής. Μια εξέταση της ποιητικής και της ποίησης του Σεφέρη*, Αθήνα: Κέδρος.
- Δάλλας, Γ. (1986) *Καβάφης και Ιστορία*. Αθήνα: Ερμής.
- Δημαράς, Κ.Θ. (2000) *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Γνώση (1^η έκδ.: 1949).

- Καβάφης, Κ. Π. (1991) *Ποιήματα Α' (1897-1918)*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, (1^η έκδ: 1963), Αθήνα: Ίκαρος.
- Καβάφης, Κ. Π. (1991) *Ποιήματα Β' (1919-1933)*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, (1^η έκδ: 1963), Αθήνα: Ίκαρος.
- Καβάφης, Κ. Π. (2003) *Τα Πεζά (1882;-1931)*, επιμ. Μ. Πιερής, Αθήνα: Ίκαρος.
- Κακαβούλης, Α. Κ. (1997) *Συναισθηματική ανάπτυξη και αγωγή*, (2^η έκδοση, αναθεωρημένη), Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Κεχαγιόγλου, Γ. (1983) «Κ. Π. Καβάφης, «Θερμοπύλες»: Σύντομο αναγνωστικό σχόλιο», *Χάρτης* 5/6, 640-649.
- Κρασανάκης, Γ. Ε. (1987) *Ψυχολογία του παιδιού*. Αθήνα.
- Λεχωνίτης, Γ. (1977) *Καβαφικά αυτοσχόλια*. Εισαγ. σημείωμα Τίμος Μαλάνος, Αθήνα.
- Μαρωνίτης, Δ. Ν. (1978) «Παρανάγωση, ανάγνωση, φιλολογική ανάγνωση ενός ποιήματος» στο *Η διδασκαλία της σύγχρονης ποίησης στη Μέση Εκπαίδευση*. Αθήνα: Εκπαιδευτήρια Ζηρίδη.
- Μαρωνίτης, Δ. Ν. (1984) «Τα όρια της ανάγνωσης» στο *Η ποίηση του Γιώργου Σεφέρη, Μελέτες και Μαθήματα*, Αθήνα: Ερμής.
- Ματσαγγούρας, Η. (2003) *Η Σχολική Τάξη*. Τόμος Α', Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Μπασέτας, Κ. (2002) *Ψυχολογία της μάθησης: Βασικές αντιλήψεις – Θεωρίες – Παραδείγματα εφαρμογής*. Αθήνα: Ατραπός.
- Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ. (1982) *Τα πρόσωπα και τα κείμενα, Δ'. Κ. Π. Καβάφης*. Αθήνα: Οι εκδόσεις των φίλων.
- Παπανούτσος, Ε. Π. (1971) *Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός*. Αθήνα: Ίκαρος, (1^η έκδ.:1949), «Άλφα», Ι. Μ. Σκαζίκη.
- Πασιαρδής, Π. (2010) Αναδιανεμητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, *Ενδείκτης* (21), 27-31.
- Πιερής, Μ. (1992) *Χώρος, Φως και Λόγος. Η διαλεκτική του «μέσα» - «έξω», στην ποίηση του Καβάφης*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Πιερής, Μ. (1994) «Η πολιτική ενδοχώρα της φιλοσοφικής Ιθάκης», εφ. *Η Σημερινή*, 11.12.1994.
- Πιερής, Μ. (1998-99) «Έρως και εξουσία: όψεις της ποιητικής του Καβάφης», *Μολυβδο – κονδυλο – πελεκητής* 6, 17-57.
- Πιερής, Μ. (2000) «Έρως και Εξουσία: όψεις της ποιητικής του Καβάφης», *Ο Πολίτης* 74, 56-61.

- Πιερής, Μ. (2008) «Έρωσ και Εξουσία: Καβάφης, Ελύτης», *Νέα Εστία* 1812, 1087-1104.
- Πολίτης, Λ. (2003) *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. (έκδ. 1^η:1978). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Pontani, F. M. (1991) *Επτά δοκίμια και μελετήματα για τον Καβάφη* (1936 -1974). Αθήνα: Μ. Ι. Ε. Τ.
- Σαββίδης, Γ. Π. (1985) *Μικρά Καβαφικά*. Τόμ. Α', Αθήνα: Ερμής.
- Σαββίδης, Γ. Π. (1987) *Μικρά Καβαφικά*. Τόμ. Β', Αθήνα: Ερμής.
- Σαρεγιάννης, Ι. Α. (1964) *Σχόλια στον Καβάφη*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Σεφέρης, Γ. (1974) *Δοκιμές Α'*. Ίκαρος, Αθήνα.
- Τσιλιμένη, Δ. Τ. (2011) *Αφήγηση και εκπαίδευση: Εισαγωγή στην τέχνη της αφήγησης*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Τσιλιμένη, Τ. (2013) Αφήγηση και φιλοαναγνωσία στο Τσιλιμένη, Τ., Σμυρναίος Α., Γράικος Ν. (2013 επ.) *Αφήγηση και φιλοαναγνωσία στην εκπαίδευση*. Καρδίτσα: Graphicart, 17-35.
- Τσίρκας, Σ. (1980) *Ο Καβάφης και η εποχή του*. Αθήνα: Κέδρος.
- Χατζηχρήστου, Χ., Πολυχρόνη, Φ., Μπεζεβέγκης, Η. & Μυλωνάς, Κ. (2007) Διερεύνηση εξελικτικών χαρακτηριστικών σχολικής και ψυχοκοινωνικής προσαρμογής παιδιών προσχολικής και σχολικής ηλικίας με βάση το σταθμισμένο τεστ Ψυχοκοινωνικής Προσαρμογής. *Ψυχολογία*, 18(4), 140- 148.
- Χατζηχρήστου, Χ. Γ (2011) *Κοινωνική και συναισθηματική αγωγή στο σχολείο: Προγράμματα για τη προαγωγή της ψυχικής υγείας και της μάθησης στη σχολική κοινότητα: Πρωτοβάθμια εκπαίδευση*. Τόμος 6. Εκδόσεις: Τυπωθήτω - Δαρδάνος.

Ξένη (σε ελληνική μετάφραση)

- Abrams, M.H. (2001) *Ο καθρέφτης και το φως*. (μτφ. Άρης Μπερλής), Αθήνα: Κριτική.
- Coelho, P. (1996) *Ο Αλχημιστής*. (μτφ. Μαρία Φερρεϊρα-Χιδιδρόγλου), Αθήνα: Λιβάνη.
- Gombrich, E. H (1960) *Art and Illusion*. (μτφ. Ανδρέας Παππάς, 1995), Αθήνα: Νεφέλη.
- Furst, R. (1974) *Ρομαντισμός*. (μτφ. Ιουλιέττα Ράλλη & Καίτη Χατζηδήμου), Αθήνα: Ερμής.
- Jaub, H. R (1970) *Literaturgeschichte als Provokation*, Φραγκφούρτη, Suhrkamp,

(=ελλην. έκδ. *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, εισαγ., μτφ., επιμ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Εστία, 1995.

Pervin, L., John, O. (1999) *Θεωρίες Προσωπικότητας Έρευνες και Εφαρμογές*. (μτφ. Αρχοντούλα Αλεξανδροπούλου – Ευγενία Δασκαλοπούλου, Θεώρηση- Φιλολογική Επιμέλεια Ζωή Μπέλλα, Επιστημονική Επιτροπή – Πρόλογος Ανδρέας Μπρούζος). Αθήνα: τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος.

Αγγλική

Coplane, J. R., Schneiderb, H. B., Mathesona, A. & Grahama, A. (2010) 'Play skills' for shy children: Development of a social skills facilitated play early intervention program for extremely inhibited preschoolers. *Infant and Child Development* 19, 223-237.

Fabes, A. R., Eisenberg, N., Jones, S., Smith, M., Guthrie, I., Poulin, R., Shepard, S. et al. (1999) Regulation, emotionality, and preschoolers' socially competent peer interactions. *Child Development*, 70(2), 432-442.

Geene, E. (1996) *Storytelling, art and technique*. Press: Bowker.

Han, S. S., Catron, T., Weiss, B. & Marcie, K. K. (2005) A teacher-consultation approach to social skills training for pre-kindergarten children: Treatment model and short-term outcome effects. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 33(6), 681-693.

Kohler, F., Greteman, C., Raschke, D., Highnam, C. (2007) Using a buddy skills package to increase the social interactions between a preschooler with autism and her peers. *Topics in Early Childhood Special Education*, 27(3), 155-163.

Krugham, P. (2008) *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*, Penguin: Economics / Business.

McCabe, C. P. & Altamura, M. (2011) Empirically valid strategies to improve social and emotional competence of preschool children. *Psychology in the Schools*, 48(5), 513-540.

Nesbitt, E. (1962) "The art of Storytelling", *Catholic Library World* 34 (November 1962), 143-145.